

Ökrəm Rəhimli (Bije)

*İqtisad üzrə
fəlsəfə doktoru*

Müttəfiq qoşunların 1941-ci il avqustun 25-də İrana daxil olması ilə Rza şahın ölkədən qaçması, taxt-tacı oğlu Məhəmməd Rzaya təhvil verilməsi və bununla da dövlət aparatında yaranmış boşluqla bağlı ölkədə nisbi 'yumuşaqlıq' yarandı. Zindan qapılarını açıldı, siyasi məhbuslar azadlığa çıxdılar. Azadlığa çıxan siyasi məhbuslar sırasında ömrünün 11 ilini Qəsr-i Qacar zindanında və sonra Kəsandakı sürgün düşərgəsində keçirmiş S.C.Pişəverini də var idi. S.C.Pişəveri Kəsən sürgünündən azad olduqdan 20 gün sonra, sentyabrın 14-də Tehrana gəldi və ailəsinə qovuşdu, köhnə dostları və tanışları ilə görüşdü. Ailəni dolandımaq üçün hər hansı işin qubundan tutmaq qərarına gəldi. İlk iş yerini Tehrandakı siqorta idarələrindən birinə başçı olan köhnə tanışi Əhməd Əsədi (onunla 'Cəngəllər hərəkatı'ndan tanış idi) vasitəsi ilə tapdı və siqorta idarəsində işə düzəldi.

Bundan sonra S.C.Pişəveri Tehrandə və ölkədə mövcud olan siyasi mühitlə tanış olur. Onun bu mühitdə təmasa girdiyi ilk adamlardan biri İrandakı XX əsr azadlıq hərəkatında bir mücahid kimi tanınan Süleyman Mirzə olur. Süleyman Mirzə S.C.Pişəverini evinə dəvət edir, onun milli ruhu, siyasi düşüncə və fikirləri ilə yaxından tanış olur. Bu tanışlıq zamanı İrəc İsgəndəri də orada olur. Bu üçlük yekdilliklə bu nəticəyə gəlirlər ki, xalqın mübarizəsinə istiqamət verə və ona başçılıq edə bilən siyasi bir təşkilatın yaranmasına ciddi ehtiyac vardır. S.C.Pişəveri sonralar "Aji" qəzetində çap etdiyi məqalədə və xatirələrində bu haqda yazır: "Biz üçlükdə (S.Mirzə, İ.Isgəndəri və mən) Hizbi-Tudəyi-İranın – İran Xalq Partiyasının əsasını qoyduq.

S.Mirzənin tapşırığı ilə partiyanın ilk müvəqqəti məramnaməsinin layihəsinə hazırlamaq və yazmaq işi S.C.Pişəveriyə və İrəc İsgəndəriyə həvalə olunur. Partiyaya ilk özəyinin başçısı kimi Süleyman Mirzənin namizədliyi qəbul olunur. Əslində məramnamənin yazılmasında Əbdülqədir Azad da iştirak etməli idi. Lakin Alman faşizmi ideyalarına müsbət meyl göstərdiyinə görə Əbdülqədir Azad məramnamənin hazırlıq mərhələsində bu işdən uzaqlaşdırıldı.

İran Xalq Partiyasının ("Tudə") ilk məramnaməsində ölkədə diktatura və istisnar əleyhinə mübarizə, ölkənin istiqlaliyyətinin qorunması, demokratiya və azadlıqların bərpası, sülhün qorunması və s. bu kimi tələblər irəli sürülmüşdü. 1942-ci ildə az bir müddət içərisində Tudə üzvlərinin sayı və partiyanın coğrafi məkanı genişləndi. O, özək təşkilat statusundan müstəqil partiya statusuna yüksəldi. 1942-ci il oktyabr ayının 9-da (17 mehr 1321) Tehrandə F.Keşavarzin evində Tudənin ilk konfransı keçirildi. Konfransda partiyanın müvəqqəti məramnaməsi yenisi ilə əvəz olundu. Bu məramnamədə bir sıra məsələlər tam kommunist mövqeyindən qoyulduğunu görə S.C.Pişəveri onlarla razılaşmamış və özünün milli-demokrat mövqeyinə sadıq qalmışdı. Partiyanın rəhbərliyində əsaslı mövqə tutmuş Ardaşes Ovanesyan, Yusif İftixari, Xəlil Mülki və Əhməd İspihani, ideoloji məsələlərdə tünd gedən və bir çoxunun isə marksizmi-leninizmi ancaq kitablardan, dərgi və qəzetlərdən öyrənmiş

"53-lər" stajlı və təcrübəli inqilabçıları kölgədə qoymağa və onları aşığılamağa çalışmışdılar. S.C.Pişəveri onlar haqqında yazırdı: "Zindana yeni gəlmiş məhbusların (53-lər nəzərdə tutulur) bir qismi oxumuş, savadlı cavanlar olsalar da, onların inqilabi təcrübəsi, siyasi şərait dəyişərkən özünü necə aparmaq məharəti yox idi. Həm də onlar marksizm-leninizmi kitablardan öyrəndikləri üçün radikalizm, şəraiti zaman və məkanı nəzərə almadan bir başa çevrilmiş meyllənən tam kommunist məfkurəli insanlar idilər". Cavanların bu cür tünd gətməsi və bunların bir çoxunun Tudə rəhbərliyinə yol tapması S.C.Pişəverini heç cürə razı salmadığından, onun Tudənin rəhbər özəyindən və partiyadan uzaqlaşmasında əsas səbəb oldu (bu səbəblər haqda sonra).

Tudənin I konfransında qəbul edilmiş məramnamə kommunist yöndən tərtib edilmişdi. Orada İranda bağlı məsələlərin kommunist məfkurəsi yönündə qeyd olunması milli-demokrat olan S.C.Pişəverini heç cürə razı sala bilməzdi. Konfransda Tudə-

mokratiyanın bərpası olunması uğrunda ardıcıl mübarizə aparmaqla yanaşı İran Xalq Partiyasının ideoloji səhvləri haqda da yazmaqdan çəkinməmişdir. O, partiyanın şüarlarında və hərəkat xəttindəki (platformasındakı) bir sıra məqamların və şərtlərin İranda o zamankı siyasi-ictimai mühitində həyata keçirilməsinin mümkünsüzlüyünü partiya yaranandan günden dənə-dənə qeyd etmişdi. Bu fərqli cəhətlər üzərində dayanmağa və onların mahiyyətini şərh etməyə ehtiyac vardır.

Tudənin yeni məramnaməsində "bütün dünya proletarları birləşin!" şüarı S.C.Pişəveriyə görə "İranın demokratik və milli qüvvələri birləşin!" şüarı ilə əvəz olunmalıydı.

Tudənin məramnaməsində hakimiyyətə keçən zaman "proletar diktaturası" dövlət idarəçiliyi forması kimi irəli sürüldüyü halda, S.C.Pişəveri tərəfindən "demokratik və milli qüvvələrin diktaturası" şüarı irəli çəkilir. "Sol"-çu tudəçilərin fikrincə partiya fəhlə və zəhmətkeş kəndlilərin birliyinə (ittifaqına) söykənməli idi. Bunu amerikalı tarixçi T.Svietoqovski özünün 1995-ci ildə Nyu-Yorkda ingilis dilində çap olunmuş "Rusiya və Azərbaycan: keçiddəki sərhəd ölkəsi" adlı kitabında

edilməsini yanlış bir əməl hesab edərək onu qınayırdı.

Tudə öz məramnaməsində İranda istiqlalçılıq və müstəqilliyindən söhbət açarkən bu ölkənin çoxmillətli (fərqli etniklər) ölkə olmasına, burada yaşayan qeyri fars xalqların dil, tarix və mədəniyyətinə, büdcədəki bölgüdə və məclis seçkilərində onların tapdalanmış hüquqlarına və digər insani haqlarına ötrə də olsa, işarə etmir, bununla bağlı hər hansı istək və tələb irəli sürmür.

söhbət getmir. "Aji"dəki başsağlığında yazılır: "Rza şah fəvqəladə qeyri-adi, eyni zamanda qapalı, sirlili adam idi". Tudənin ilk konfransından sonra özünü onun üzvlüyündən və rəhbər heyətdən uzaqlaşdıran S.C.Pişəveri üçün Tudənin I qurultayında çıxarılmış qərarın heç bir əhəmiyyəti və hüquqi əsası yox idi. Əslində ölkə başçısının atasının ölümü münasibəti ilə qəzetdə verilmiş başsağlığı etika qaydalarına və millətin ənənəsinə riayət etmək idi.

Tudənin I qurultayında Ardaşes Ovanesyanın sözügedən başsağlığını S.C.Pişəveriyə qarşı siyasi ittiham və şaha satılma kimi qələmə verməsi onun Pişəveriyə qarşı keçmişdəki qondarma ittihamlarının yenisi ilə əvəz olunmasıydı. A.Ovanesyan Tudənin birinci qurultayından sonra Pişəverini işə və ittiham etməklə öyünərək "Siyasət" qəzetinə verdiyi məqalədə və öz xatirələrində yazırdı ki, "mən S.C.Pişəveri ilə köhnədən olan haqq-hesablarımlı çürütdüm".

Sonrakı illərdə S.C.Pişəveri Tudə ilə bağlı öz mövqeyini daha aydın şərh edərək yazırdı: "Həqiqətdə bizim firqəmiz kommunist firqəsi deyildi. Biz Azərbaycanda olan şərait daxilində xüsusi mülkiyyəti ləğv edə bilməzdik. Hizbi-Tudənin böyük səhvinə təkrar etmək bizə yaramazdı. Biz eləyə bilməzdik, milli bir firqə olduğumuz halda birinci addımda sinfi mübarizəni alovlandıraq. Bizim hədəfimiz Azərbaycanda fəqət milli və demokratik bir rejim yaratmaq və dərbəylük rejiminin kökünü qazıb aradan qaldırmaq və xalqı müasir, mütərəqqi yola çəkməkdən ibarət idi. Ona görə kommunist və ya sosialist adını üstümüzə qoya bilməzdik. Bu bir növ hoqqabazlıq olardı. Biz bunu bilib, düşünərək demokrat adını qəbul etmişdik. Çünki bizim fəaliyyətimiz və şüurlarımız fəqət milli və demokratik bir çərçivədə olduğu təqdirdə müvəffəqiyyət qazana bilərdi.

Oxuculara təqdim olunan bu yazıda faktlar bir tədqiqatçının subyektiv fikirləri deyil. Bunların çoxu S.C.Pişəverinin məqalə, çıxış və nitqlərində, xatirə və əsərlərində dəfələrlə toxunduğu məsələlərdir. 30 ildən çox S.C.Pişəveri irsini mütləq edib öyrənən bir tədqiqatçı bu məsələləri obyektiv mövqedən təhlil edib yazaraq oxuculara, xüsusilə də gənc oxuculara çatdırmağı özünə borc bilir. Bununla birlikdə qeyd etmək istəyirəm ki, Tudə rəhbərliyində və sıralarında olan qərəzsiz, obyektiv düşüncəli insanları özüm üçün həmişə sənəq və mübarizə yoldaş hesab etmişəm və indi də bu mövqedəyəm. Tudə sıralarından çıxaraq İran xalqlarının azadlıq və qurtuluşu yolunda canlarını fəda etmiş Xosrov Ruzbələrini, Siyaməkərləri, Cavidanları, Mahmud Qaziləri, Yusif Mürtezaviləri, uzun müddət elmi həmkarım olmuş professor Əbdülhüseyn Aqahinin və başqa şəhidlərin ruhları qarşısında ehtiramla baş əyib onların uğrunda mübarizə apardıqları arzularını işıqlı gələcəyinə inanıram.

Pişəveri İran Xalq partiyası üzvlüyündən özü çıxıb, yoxsa çıxarılib?

nin rəhbərliyinə seçilmiş 15 nəfər üzv arasında S.C.Pişəverinin adına rast gəlmirik. Əslində bu siyahıda S.C.Pişəverinin hələ zindandan düşüncələrinə yaxından bələd olduğu adamlarla bir sırada olması mümkün deyildi. Uzun müddət Tudənin rəhbərliyi arasında mübahisələrə həsr edilmişdir. Göründüyü kimi, elə həmin fərqli ideoloji mövqeyinə görə də S.C.Pişəveri Tudənin birinci konfransında rəhbərliyə seçilmiş bezi qatı "sol"çu kommunistlərin olduğu siyahıya salınmaqdan imtina etmişdir. Qəsr-i Qacarda həbsdə olarkən S.C.Pişəveri ilə zindanda yatmış mərhum Tağı Şahin (Əbdülqasım oğlu İbrahimov) öz söhbətlərində deyirdi ki, S.C.Pişəveri "qatı sol"çularla bir süfrədə yeməkdən də imtina edirdi.

Tudənin üzvlüyündən və rəhbər özekdən uzaqlaşan S.C.Pişəveri öz mübarizəsini mətbuat sahəsində davam etdirmək qərarına gəlir. Bununla bağlı o, 1943-cü ilin aprel ayının 6-da dövlət orqanlarına müraciət edir və müstəqil "Aji" qəzetini çıxarmaq haqda dövlətdən rəsmi icazə alır. "Aji"-in ilk sayı 24 may 1943-cü il tarixində işıq üzü görür. "Aji" qəti nəşrə başladığı ilk gündən ölkədə hökm sürən diktatura əleyhinə, azadlıq və de-

yazır: "Azərbaycan Demokrat Firqəsi Tudəyə alternativ olaraq yaradılmışdı... Ancaq radikalara söykənən Tudədən fərqli olaraq Firqə sinfi elementlərə fikir vermədən bütün milli qüvvələri öz sırasına qəbul edirdi".

S.C.Pişəveriyə görə, Tudə fəhlə-kəndli ittifaqı ilə yanaşı demokratik və milli qüvvələrin birliyinə söykənməli idi.

S.C.Pişəveriyə görə İran (o cümlədən Azərbaycan) əsasən aqrar-kəndli ölkəsi olduğundan torpaq islahatı və aqrar-kəndli münasibətlərinin ədalətli nizama salınmasının gündəmdə olması və onun demokratik əsaslar üzrə həlli Tudənin məramnaməsində əsas yer tutmalıydı.

Tudə öz məramnaməsində siniflərarası fərqli cəhətlərə və sinfi mübarizəyə kommunist mövqeyindən yanaşdığı və onu öz məramnaməsində qeyd etmədiyini baxmayaraq, S.C.Pişəveri İran iqtisadiyyatının çoxluqda olduğu, burada siniflərin istehsal prosesində biri digəri ilə çulğalaşdığını (sahibkar bəzən fəhlə yerinə, mülkədar kəndli ilə birgə zəhmət çəkdiyinə görə), burada sabit sinfi sədlər çəkməyin mümkünsüzlüyünü qeyd edir.

Tudə öz məramnaməsində ateist baxışları ön plana çəkərək din və dinarlara münasibətdə fərqli mövqə tutduqları halda, S.C.Pişəveri İran kimi dindar bir ölkədə bu cür yanaşmanı yanlış hesab edirdi. Buna misal olaraq o, Ardaşes Ovanesyan kimi bir erməninin Azərbaycandakı müsəlman bir bölgəyə Tudə rəhbəri təyin

S.C.Pişəveriyə görə isə İranda ərazi bütövlüyü, istiqlaliyyəti və müstəqilliyinin qorunması şərti ilə ölkədə yaşayan bütün xalqlara bərabər milli-demokratik hüquqlar çərçivəsində milli muxtariyyət verilməli idi.

Yuxarıda qeyd olunan məsələlərə siyasi mübarizədə fərqli baxışlarla yanaşmaq S.C.Pişəverini Tudədən uzaqlaşdıran əsas səbəblər olmuşdu.

S.C.Pişəveri Tudənin rəhbər mövqeyindən uzaqlaşmış mübarizəni "Aji" qəzetində davam etdirdiyi bir vaxtda erməni Ardaşes Ovanesyan ona qarşı qondarma ittihamlar irəli sürməkdən və onun siyasi fəaliyyətini ləkələməkdən əl çəkməmişdi. Bu işdə onun əlinə düşən ən münasib fürsət S.C.Pişəverinin Rza şahın ölümü ilə bağlı "Aji"də şahın oğlu Məhəmmədrzaya verdiyi başsağlığı oldu.

1 avqust 1944-cü il tarixində də 168 nəfər partiya üzvlüyünün iştirakı ilə Tudənin Tehrandə keçirilmiş I qurultayında Ardaşes Ovanesyanın başçılıq etdiyi komissiyanın təklifi ilə S.C.Pişəverinin İran Xalq Partiyası üzvlüyündən xaric edilməsi haqda qərar qəbul edilir. Bu haqda qərarda göstərilir ki, S.C.Pişəveri "Aji" qəzetində Məhəmmədrza Pəhləviyə atası Rzanın ölümü ilə bağlı verdiyi başsağlığında guya, Rza şahı "əvəzolunmaz dahi" adlandırmışdı. Əslində "Aji" qəzetində Məhəmmədrza Pəhləvi atasının ölümü ilə bağlı verilmiş sözügedən başsağlığında heç bir "dahilik"dən, "əvəzsiz şəxsiyyət"dən və sair bu cür düzəltmə sifətlərdən